

საქართველოს ძნელებობა, ტოპონიმებთან შეგავსებული

GEORGIA'S HISTORICAL HARDSHIPS AS REFLECTED IN TOPONYMS

ქეთევან გოდერძიშვილი

ილიას სახელმწიფო უნივერსიტეტი
თბილისი, საქართველო

Ketevan Goderdzishvili

Ilia State University
Tbilisi, Georgia

აბსტრაქტი

ჩვენი ნაშრომი გახლავთ გიორგი ზედგინიძის მნიშვნელოვანი ისტორიული თხზულების, „დედის ტამრის“, განხილვა ისტორიულ-ონომასტიკური მეთოდით. გიორგი ზედგინიძე წარმომავლობით სამცხე-ჯავახეთიდან გახლდათ. ეს მოთხრობა სწორედ სამცხე-ჯავახეთის ავბედით ისტორიულ პერიოდს აღწერს. მეტიც, არა მხოლოდ სამცხე-ჯავახეთში, მოქმედება ვითარდება ისტორიული სამხრეთ საქართველოს, კონკრეტულად დღევანდელი თურქეთის, ტერიტორიაზე. ამ ისტორიულ თხზულებაში აღწერილია ოსმალების მიერ ქართული მიწის ანექსია XVII საუკუნეში. ხაზგასმით იკვეთება შავშეთის დაპყრობა-განადგურების პროცესი. აქ ის პერიოდი ასახულია, როცა სამხრეთ-დასავლეთი საქართველო მეტად მწარედ განიცდიდა თურქთა ბატონობის უღელს, რაც XVI საუკუნიდან დაიწყო ქართული მიწის მიმართ. მეტიც, ამ მზაკვრულმა გეგმამ მთელი დასავლეთი საქართველოც მოიცვა. შედეგსაც მიაღწიეს - საქართველოს ჩამოეჭრა ის ტერიტორია, რომელიც ერთ დროს, IX-X საუკუნეებში, იქცა ჩვენი ქვეყნის პოლიტიკურ-კულტურულ-საეკლესიო ცენტრად. როგორც პროფ. რევაზ სირაძე წერს, „მეორე ქართლად“. XVII საუკუნეში ისტორიული სამხრეთ-დასავლეთი საქართველო ჯერ კიდევ ინარჩუნებდა ქართული მიწის ქართულ სახელებს, ქართულ ტოპონიმებს, რომელთაც მე ერთგვარი „პირადობის მოწმობა“ ვუწოდებ.

გამოვიყენებ შედარებას: როგორც 90-იან წლებში გაუჩინარდა პირადობის მოწმობიდან ეროვნების დამადასტურებელი სიტყვა, ჩვენ ჩვენთვის უნდა გვცოდნოდან, რომ მასში ჩაწერილი გვარი იყო ქართული, ისე გაილია, გაქრა ქართული წარმომავლობის აღნიშვნის საჭიროება ისეთ „დაპყრობილ ტოპონიმებშიც“, რომელთა ნაწილში, მიუხედავად ფორმაცვლილებისა, ჯერ კიდევ თვალახილულად იკითხებოდა, რომ იყო ქართული სიტყვა. მაგრამ მეცნიერება არც ერთს დატოვებს უყურადღებოდ და არც მეორეს.

XVII საუკუნეში ჯერ კიდევ ფიქსირდება, რომ ქართული ტოპონიმები მყარად ინარჩუნებენ ქართული მიწის ეროვნულ მეობას, ისინი თითქოს უტყვად დგანან ქართული მიწის სადარაჯოზე. თხზულებაში დაფიქსირებული ამ ტოპონიმებით სახელდებული ქართული სოფლების მცირე ნაწილი კარგა ხანია ნასოფლარებადაა ქცეული, მაგრამ ტოპონიმები თავად ღალადებენ მათს არსებობას.

ჯერ წარმოვადგენთ თხზულებაში დადასტურებულ სამცხე-ჯავახეთის, შემდეგ ისტორიული სამხრეთ-დასავლეთი საქართველოს მე-17 საუკუნისდროინდელ ტოპონიმებს, ანუ სამი საუკუნის წინანდელ ტოპოვიტარებას, უხვად ვიმოწმებთ ტოპონიმებით გაჯერებულ ტკივილიან ფრაზებს.

მიუხედავად უსასტიკესი დაპყრობითი ბრძოლებისა, ერთი ფაქტის აღნიშვნაც გვმართებს: მართალია, ასეთი დაუნდობელია დამპყრობელი, მაგრამ არ შეიძლება ყურად არ ვიღოთ გ. ზედგინიძის თხზულებაში ის ადგილი, სადაც ვკითხულობთ ერთი დაჭრილი თურქისა და ქართველი კაცის ჰუმანურ ურთიერთობაზე. აი, ასეთმა ფაქტებმა დროთა განმავლობაში თანდათანობით შეცვალეს ქართველთა და თურქთა ურთიერთობა კეთილგანწყობისკენ, მეგობრობისკენ.

საკვანძო სიტყვები: სამცხე-ჯავახეთი, ქართული ტოპონიმები, თურქეთი, გიორგი ზედგინიძე.

ABSTRACT

This paper examines Giorgi Zedginidze's important historical narrative, *The Mother's Cathedral*, through a historical-onomastic method. Giorgi Zedginidze, a native of Samtskhe–Javakheti, depicts in his work the turbulent and tragic period in the history of that region. The narrative extends beyond Samtskhe–Javakheti to encompass historical southern Georgia, specifically territories corresponding to modern-day Turkey. The work depicts the seventeenth-century Ottoman annexation of Georgian lands, with particular emphasis on the conquest and devastation of Shavsheti.

The narrative reflects a historical phase during which south-western Georgia endured severe subjugation under Ottoman rule, initiated in the sixteenth century, gradually encompassing the entirety of western Georgia. These efforts proved successful — Georgia was deprived of a territory that, in the ninth and tenth centuries, had served as the political, cultural, and ecclesiastical center of the country. As Professor Revaz Siradze characterizes it, this region constituted a “Second Kartli”.

In the seventeenth century, historical south-western Georgia continued to preserve its Georgian place names, or toponyms, which I have characterized metaphorically as a symbolic form of “identity”.

A pertinent analogy may be drawn with the removal, during the 1990s, of the explicit identification of nationality from identity documents — while it remained evident to us that the surname recorded therein was Georgian — so too the explicit marking of Georgian origin gradually faded from certain “conquered toponyms”. Yet, despite formal transformation, the Georgian lexical base could still be discerned.

Scholarly investigation, however, overlooks neither the linguistic nor the historical dimensions of this phenomenon.

As late as the seventeenth century, Georgian toponyms still clearly preserved the national identity of Georgian land, standing as silent guardians over it. Several of the Georgian villages identified by the toponyms attested in the narrative have long since become abandoned settlements, yet the toponyms themselves remain as enduring linguistic testimonies to their historical existence.

This study will first examine the toponyms of Samtskhe-Javakheti attested in the narrative and then proceed to those of historical south-western Georgia in the seventeenth century, thereby reconstructing the toponymic configuration of three centuries prior. The analysis draws on the emotionally charged, thematically poignant, and toponym-rich passages of Zedginidze's prose, revealing the intertwining of geography, memory, and identity.

Amid the harsh realities of conquest and warfare, one passage in the narrative stands out: although the conqueror is portrayed as ruthless, G. Zedginidze's work includes a scene depicting the humane interaction between a wounded Turkish soldier and a Georgian man. Such episodes suggest that, over time, human compassion helped transform relations between Georgians and Turks, fostering goodwill and friendship.

Keywords: Samtskhe-Javakheti, Georgian toponyms, Giorgi Zedginidze, Turkey.

შესავალი

დღეს საქართველოსა და თურქეთის რესპუბლიკებს კეთილმეზობლური ურთიერთობა აქვთ. წარსული ავადმოსაგონარია. ჩვეულებრივ ასე ხდება. ავიღოთ გერმანიისა და დანარჩენი მსოფლიოს მაგალითიც წარსულში და დღეს, ბევრი სხვაგვ. ეს იმის ნიმუშად უნდა იქცეს, რომ თურმე შესაძლებელია ერებსა და ქვეყნებს შორის კულტურული და პრობლემათა დიალოგით წარმართული ურთიერთობა, რათა წარსული სიავე აღარ განმეორდეს. რთული ურთიერთობები არა მარტო ქვეყნებს, ერთი ერის ადამიანთა შორისაც ჩვეულებრივი მოვლენაა, სავალალოდ. მაგრამ შეცდომებზე ვსწავლობთ. ეს შეცდომები კი არ უნდა იქნეს დავიწყებული, არ უნდა იქნეს თვალსა და გულს მიღმა დარჩენილი, პირიქით, უნდა გაანალიზდეს, რომ აღარ განმეორდეს. ჩვენი ქვეყნის წარსულ მწიგნობრობაზე ბევრი იწერება, იქმნება მხატვრული ნაწარმოებები და ლიტერატურათმცოდნეები ამას გვერდს ვერ ავუვლით. ერთ-ერთი ასეთია **გიორგი ზედგინიძის „დედის ტაძარი“** (1981), რომელიც ეხება XVII საუკუნის თურქულ-ქართულ ურთიერთობებს, ცხადია, უმძიმესს.

წარმოვადგენთ საანალიზო თხზულების ლიტერატურულ-ონომასტიკურ ანალიზს, რაც გააცოცხლებს ჩვენი ქვეყნის წარსულს როგორც ისტორიული, ისე ონომასტიკური თვალსაზრისით. ტოპონიმები თავად დადადებენ მათით სახელდებულ ტერიტორიებზე ადგილობრივ მკვიდრთა მძიმე ყოფას. შეუძლებელია ახსენო **შავშეთი, წყეთა...** და ამ სახელთა ხსენებამ არ შეგახსენოს წყეთაში დატრიალებული ის ტრაგედია, რომელიც გიორგი ზედგინიძის თხზულებაშია აღწერილი; შეუძლებელია შავშეთის, წყეთას (რომელი ერთი ჩამოვთვალო) ხსენებამ გული არ შეგიკუმშოს,

რამეთუ მათ უკან დგას ქართული ტკივილი. ასეთი განცდას დევს თითოეულ ტოპონიმს. დღეს ზოგიერთმა ქართულმა ისტორიულმა ტოპონიმმა მიიძინა, მაგრამ არ დაკარგულა. ოფიციალურად შეცვლილი არაერთი ტოპონიმის უკან დავიწყებას არ ეძლევა პირვანდელი ტოპონიმები, ისინი ხალხში ტრიალებენ და სამშობლოს ერთგული დარაჯები მათ დავიწყების მტვერს აცლიან. ექვთიმე თაყაიშვილი ასახელებს რელიგიური ხასიათის ტოპონიმს სამუსულმანო საქართველოში – ესაა სამლოცველო ადგილი **ზიარეთი**. 1917 წლის ექსპედიციის დროს თამარ მეფესთან დაკავშირებული საინტერესო ისტორიით წარმოგვიდგინა ე. თაყაიშვილმა გამუსულმანებული ქართველებით დასახლებული სოფლის ტოპონიმი **ზინათი**, გზად მიმავალი თამარ მეფე რომ ერთი ღამით დაბინავდა სოფ. ჭოროხის ნაპირზე. მის მიერაა დაფიქსირებული ქართულენოვანი სოფლების ქართული ტოპონიმები: **კობაკი, ხევეკი, გუდახევი, უტავი, ვანისხევი...** ჭიმჭიმი (თაყაიშვილი 1968: 221-223). ამ თვალსაზრისით დიდი ამაგი მიუძღვის აკად. სერგი ჯიქიას („გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დავთარი“). რად ღირს პროფ. შუშანა ფუტკარაძის შემონახულ-აღდგენილი იმერხევის სოფლების ტოპონიმები: ჩიხორი, თეთრაკეთი, ბაზგირეთი, წყალსიმერი, შოლტიხევი, ბზათა, მანატბა, აგარა, უბე, ბორჩხა, მარადიდი, ჭილაური, ზემო- და ქვემოქურა, ზედუბანი, ქართლა... თურქეთის იურისპრუდენციაში მოქცეული ზედა მაჭახელას სოფლების ქართულენოვანი ტოპონიმები: **ქუბითავი, ზედავაკე** – ყოველივე ეს XX საუკუნის ცნობებია (ფუტკარაძე 1993). არაერთი ტოპონიმი შემონახული ტარიელ ფუტკარაძის მიერ (ფუტკარაძე 2007). შავშეთისა და კლარჯეთის ქართული ტოპონიმების გამოვლენის თვალსაზრისით მეტად მნიშვნელოვანია როლანდ თოფჩიშვილისა და ინგა ლუტიძის 2019 წელს გამოცემული ნაშრომი. სწორედ ამ ისტორიულ დოკუმენტებსა და ისტორიულ ფაქტებს ეყრდნობიან მწერლები, როცა ქმნიან მხატვრულ ნაწარმოებს, მით უფრო, თუ პერსონაჟები არიან ეპოქის ცნობილი ისტორიული პირები, ცნობილ ისტორიულ არეალში მოქმედნი.

გიორგი ზედგინიძე წარმომავლობით სამცხე-ჯავახეთიდან გახლდათ. ამ ისტორიულ თხზულებაში ასახულია ოსმალების მიერ ქართული მიწის ანექსია შავშეთსა და სამცხე-ჯავახეთში. ეს უკანასკნელი ისევე იყო ოკუპირებული ოსმალეთის იმპერიის მიერ, როგორც შავშეთი, ანუ მოწყვეტილი დანარჩენ საქართველოს. ეს პროცესი დაწყებულია XVI საუკუნეში, როცა 1578 წელს ოსმალეთის იმპერიის სარდალი ლალა მუსტაფა ფაშა საქართველოში შემოიჭრა, სამცხე თანდათანობით (1578-1587) მთლიანად გადავიდა ოსმალეთის კონტროლქვეშ და გარდაიქმნა ახალციხის საფაშოდ. განსაკუთრებით მტკივნეულად იკვეთება შავშეთის დაპყრობა-განადგურების პროცესი. თხზულებიდანვე ვიგებთ, რომ არც ქართველები იყვნენ გულზე ხელებდაკრებილნი, რაც ჩანს შემდეგი ფრაზიდან: 1. „გვიბრძანეთ, დიდებულო მეფევ, ფეხზე დადგება **ჯავახეთი** და **სამცხე...** მთის გადაღმა **შავშელნი** ხომ ოსმალთა ქვეშევრდომობას სიკვდილს არჩევდნენ: ცეცხლში ვარდებოდნენ, კლდეზე ცვიოდნენ და მათ კი არ ნებდებოდნენ“ (ზედგინიძე 1981: 115); 2. ფაშა ჯავრობდა: „**შავშეთში** უწესობა დაწყებულა, აჯანყებულან ღვთისა და დიდი სულთნის წინააღმდეგ, ალაიბეგი მოუკლავთ, ბევრი სხვაც (იქვე: 12); 3. ქართული

ოჯახების სიხარულს საზღვარი არ აქვს: „გიორგი მეფე იმიტომ გადმოსულა **ოზორაში** (ასპინძის მუნიცი. – ქ.გ.), თათრებს ახალციხის ქვეყანა წაართვასო“ (იქვე: 101).

ამრიგად, „მესხეთის მიწაზე მზადდებოდა დიდი შეთქმულება ოსმალთა წინააღმდეგ“ (იქვე: 250).¹ მაგრამ ბრძოლისთვის მზადყოფნა, თუნდაც ბრძოლა ერთია, რეალობა, არსებული ვითარება კი – მეორე... რეალურად არა მარტო სამცხე-ჯავახეთი, „იმერეთი, გურია, სამეგრელო თურქთა ხელით იწეწება... ათასობით ქალი და ვაჟი ცხვარივით იყიდება თურქეთის ბაზრებზე, საათაბაგო და აფხაზეთი ოსმალთა უღვთო თარეშის გამო სისხლისგან იცლება“ (ზედგინიძე 1981: 223), „მთელი ქვეყანა დრტვინავს ოსმალთა ხელში!“ (იქვე: 115).

აი, ასეთი ვითარების ფონზე ჩვენი ამოცანაა დაპყრობილი ქართული ტერიტორიების ტოპონიმური სურათის კვლევა. როგორ ჩანს, ისტორიული სამხრეთ-დასავლეთი საქართველო ჯერ კიდევ ინარჩუნებდა ქართული მიწის ქართულ სახელებს, რისი თქმის საფუძველსაც გვაძლევს მოთხრობაში დაფიქსირებული XVII საუკუნის დროინდელი ქართულენოვანი ტოპონიმები. ოსმალებს ჯერ ტოპონიმთა „გათურქებისათვის“, გათურქულენოვნობისთვის არ ეცალათ, უპირველესად ქართველთა გათურქება-გამუსულმანებითა და ტერიტორიული დაპყრობითი ომებით იყვნენ დაკავებული. ტოპონიმთა გათურქულენოვნობას დრო და სხვა ძალისხმევა სჭირდებოდა. ადამიანთა გამაჰმადიანება უფრო ადვილი იყო, ვიდრე ტოპონიმთა მაჰმადიანთა ენაზე მოქცევა-დამკვიდრება. ტოპონიმთა გამძლეობა და სიცოცხლისუნარიანობა აღმატება ადამიანთა სიცოცხლისუნარიანობას. ამიტომაც ტოპონიმები ერთ-ერთი სერიოზული ბაზა ქვეყნისა და ერის ისტორიის კვლევისას.

კვლევის მეთოდები

ჩვენ თემატურად შევისწავლეთ განსახილველი საკითხი. ორი დიდი დარგის - ისტორიისა და ონომასტიკის შეზავებითა და ისტორიულ-შედარებით მეთოდის გამოყენებით წარმოვადგინეთ შესაბამისი ეპოქა. ტოპონიმებს დღევანდელ სამცხე-ჯავახეთის ტერიტორიაზე განვიხილავთ გიორგი ზედგინიძის თხზულებისეული ფრაზებით, რომლითაც ამტკიცებულა და დაფიქსირებულა მათით სახელდებულ ადგილთა მძიმე ისტორიული ვითარება (XVII ს.).

მსჯელობა

სამხრეთ-დასავლეთი საქართველოს იმ ნაწილმა (სამცხე-ჯავახეთი, დღევანდელი ბორჯომის მუნიციპალიტეტით, აჭარით), რომელიც ადრიანოპოლის სამშვიდობო ხელშეკრულებით გათავისუფლდა ოსმალთა ბატონობისაგან, ქართულ მიწებთან ერთად დაიბრუნა ქართულენოვანი ტოპონიმები, ხოლო ისტორიული საქართველოს იმ ნაწილმა (ტაო, კლარჯეთი, არტაანი... აჭარის ნაწილი), რომელიც ყარსის ხელშეკრულებით (1921, 13 ოქტ.) დარჩა ოსმალურ სივრცეში, ცხადია,

¹ აქა-იქ ისახება ყიზილბაშებისგან აღმოსავლეთ საქართველოს მძიმე ყოფაც: „ყიზილბაშები დათარეშობენ ყველგან, ტყვეებს იტაცებენ, ჰყიდებენ, გაპარტახდა ქართლი, გორი, ნარიყალა, ციხეები სპარსელებით არის სავსე, დღემუდამ თავს ესხმიან მოსახლეობას...“ (ზედგინიძე 1981: 117), აი, რას წერს სულეიმან ყაენი სულეიმან სულთან - გიორგი ხანს: ქართლი და კახეთი წავართვითო (იქვე: 187).

განიცადა ტოპოგრაფიული ენობრივი ცვლილება. თუმცა, უნდა ითქვას, რომ დღემდე შემორჩენილი ქართული ტოპონიმები ან მათი ფონეტიკური სახეცვლილებანი: **მურჯიკანი** > დღეს **Murçkan**; **მაჭახელი** > **Maçaheli**; **იმერხევი** > **Imerhev**; **შავშეთი** > **Şavşat**; **ქვაბი** > **qvabi**; **როკეთი** > **Roketi**.² **არტანი** > **არდაპანი**?... **Tabagetil (Yaşarköy)** – დაბაკეთილი, **Şavta (Şenköy)** – შავთა... **ალასტანი** > **Alastan/Alaçam**; **ხანდო** > **Hando** **არტანუჯი** > **Ardanuç**...

ქართულენოვანი ეს ტოპონიმები გვხვდება ჩვენს საანალიზო თხზულებაში.

I. ჯერწარმოვადგენთ თხზულებაში დადასტურებულ სამცხე-ჯავახეთის (შემდეგ ისტორიული საქართველოს) მე-17 საუკუნის დროინდელ ტოპონიმებს, სამი საუკუნის წინანდელ ტოპოვიტარებას.

როგორც ვთქვით, ტექსტიდან იკვეთება, რომ, მიუხედავად თურქთა მიერ საქართველოს ამ დღიძლი მხარის ოკუპაციისა და გათავისებისა, რაც XVI საუკუნიდან დაიწყო, XVII საუკუნეში ფიქსირდება ქართული ტოპონიმები, რომლებიც მყარად ინარჩუნებენ ქართული მიწის ეროვნულ მეობას, ისინი თითქოს უტყვად დგანან ქართული მიწის სადარაჯოზე. თხზულებაში დაფიქსირებული ამ ტოპონიმებით სახელდებული ქართული სოფლების მცირე ნაწილი კარგა ხანია ნასოფლარებადაა ქცეული, მაგრამ ტოპონიმები თავად დადებენ მათს არსებობას. საანალიზო თხზულებაში ჩანს ასახულ ეპოქაში თურქული აგრესია ქართული ტოპონიმებით წარმოდგენილ ამ სოფლებზე და ქართველთა თავდაცვითი მცდელობები.

1) თურქულ გარემოცვაში მოქცეული **ასპინძის მუნიციპალიტეტიდან** თხზულებაში დაფიქსირებულია დღეს ნასოფლარებად ქცეული **ინდუსა, ყაშა, ღობიეთი, ქუნცა, ხიზა**⁴. აგრეთვე დღევანდელი ასპინძის მუნიციპალიტეტის სოფლები: **ასპინძა, ხერთვისი, ნიჯგორი, ნაქალაქევი,**

² ნასოფლარია ერუშეთის მხარეში. ეს ტოპონიმი გვხვდება „გურჯისტანის ვილაიეთის დიდ დავთარში“. როკი ქართული სიტყვაა და „ტოტს“ ნიშნავს.

³ ისტორიული მხარე და ციხე-ქალაქი სამხრეთ საქართველოში, მტკვრის ზემო დინების ორივე მხარეს.

⁴ ქუნცა – ნასოფლარი ასპინძის მუნიციპალიტეტში, ასპინძიდან 19 კმ., შემორჩენილია ეკლესიის ნანგრევები, მაგრამ ამ დასახელების ტოპონიმი თურქეთშიცაა – Kunca, ზოგჯერ სუფიქსით -ler: Kuncler.

ინდუსა – ნასოფლარი ასპინძის მუნიციპალიტეტში. ვარაუდობენ, რომ მოდის ინდუშა-სგან (რაც ძველ ქართულში ნიშნავს „რუხ ფერს“ (ორბელიანი 1991). მოხსენიებულია „გურჯისტანის ვილაიეთის დიდ დავთარში“, ასევე ახსენებს ვახუშტი: „ომორასკევის შესართავის ზეით, ინდუსას, არს ხიდი მტკვარზე“.

ყაშა – ნასოფლარი ასპინძის მუნიციპალიტეტში, სოფ. ომორასთან. გ. ბოჭორიძე, რომელმაც იმოგზაურა სამცხე-ჯავახეთში 1932-1933 წლებში სოფ. ყაშაში, მიუთითებს მაჰმადიანი ქართველებით დასახლებულობაზე და ერთ ქართულ ტოპონიმზე „ვენახები“. ამასთან, აღნიშნავს, რომ შენახულია ძირები.

ღობიეთი – ნასოფლარი ასპინძის მუნიციპალიტეტში, „გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დავთარის“ შედგენისას ყოფილა სოფ. ზველის ვენახოვანი ადგილი, რომელიც შემდგომში დამოუკიდებელ სოფლად ჩამოყალიბებულა ზველის დასავლეთით. დღეს ასპინძის მუნიციპალიტეტშია, ზველთანაა, როგორც მისი უბანი. ვახუშტი ბაგრატიონიც ასახელებს ღობიეთს, რომლის „პირისპირ ომორის ხევიანო“ (ქც 1973: 666,16).

ხიზა – ნასოფლარი ასპინძის მუნიციპალიტეტში, სოფ. ხიზაბაზრის ტერიტორიაზე. შემორჩენილია ეკლესიის ნანგრევები. ს.-ს. ორბელიანის განმარტებით, „ხიზა“ არის „ცმელი დანაყილი, ჭერისათვის“. ცმელი კი არის „იგივე ქონი გარდემდნარი“ (სოფელი ტოპონიმით ხიზა დღეს ლაგოდეხის მუნიციპალიტეტშია).

თმოგვი⁵, ოთა, ოშორა, ხიზაბავრა... იდუმალა... ოცხე (დღევანდელი აბასთუმანი), რუსთავი.

ამ ტოპონიმთა დაფიქსირება მოიცავს შესატყვისი ტერიტორიების ისტორიას - დამორჩილებისა თუ დაუმორჩილებლობისას, რაც ნათლად ჩანს შემდეგი ამონარიდებიდან:

ა) მაგალითად, მკითხველს ცოცხლად ჩაესმის ავტორის მიერ ასახული **ლობიეთელი** ქალის ქვითინი: ჩემი ხატისა წაგვართვეს „იანჩრებმა, **ასპინძის** ციხეში რომ დგანან“ (გვ. 136-138);

ბ) „**აწყურისა და ხერთვისის** ციხეებში, ისე როგორც **არტაანისა და ოლთისის** ციხეებში, თურქეთის ჯარი იდგა... სალიმ ფაშამ „ჯარები გამოიწვია... **ყარსის** საფაშოდანაც“ (გვ. 249), რადგან „იმერეთის დაკავების ფიქრი საამოდ. უღიტინებდა სალიმს გულში“ (ესე იგი, არა მარტო სამცხე-ჯავახეთის);

გ) „**ხიზელი** ქალიშვილი მოუტაციათ თურმე თათრებს... თურქეთში წაუყვანიათ და ფაშასათვის მიურთმევიათ, თვალად ტანადი ყოფილა ის საბრალო, ფაშას ცოლად შეურთავს, მაგრამ ვერ შეჰგუებია თათრის ცოლობას... ისე უნაღვლია, რომ... მომკვდარა (გვ. 191);

დ) გამაჰმადიანებული კაცი დააჯილდოვეს მამულებით... **ქუნცაში**, შემდეგ **ნიჯგორში** გადმოიყვანეს (ასე დათარეშობდნენ სოფლიდან სოფელში) (გვ. 94);

ე) „ამას წინათ **მარგასტანში** (თმოგვი) უცნაური ამბავი მითხრეს. თმოგვი 7 იანიჩარი ასულა. რაც მოუთხოვიათ სასმელ-საჭმელი, მისცეს“. თან ხალხს დასცინოდნენ, ჭამის ქირა მოუთხოვიათ, **თმოგველებმა** რომ ვერაფერი ვერ მისცეს, სახლები გაუჩხრეკიათ (გვ. 25);

ვ) **ნიჯგორი**: გამაჰმადიანებული „თოთიბაძეების ოჯახი პირველად მაშინ მოევილინა **ნიჯგორს**, გამაჰმადიანება რომ დაიწყეს ამ მხარისა (გვ. 93), „**ნიჯგორელებმა** ქალები და ბავშვები საროში და ხიზაბავრაში გახიზნეს“ (გვ. 257);

ზ) **ნაქალაქევი** „12 იანიჩარი ასულა“, ხორცი გვაჭამეთო. 2 ჭედილა დაუკლეს, მაგრამ ეს რა არის, მჭლე არისო. მეტი არაფერი გვყავს დასაკლავიო. მაშინ იანიჩარებს ერთი ძროხა დაუნახავთ და ის დაუკლიათ (გვ. 24);

თ) მაგდანას ვაჟი „**ოთელი** ბეგის ცხვარს ამოვებდა“ (გვ. 17);

ი) **ყველი, აგარა**:⁶ „**ყველელი** ზეინაბ ბეგის წინააღმდეგ მიემხრნენ აჯანყებულებს **აგარაში** (და **წურწყაბში**. დღეს თურქეთშია) (გვ. 274).

⁵ თმოგვი (ყოფილი მარგასტანი) - ასპინძის მუნიციპალიტეტში ქართველ დიდებულთა, თმოგველების საგვარეულო. თმოგვის ქალაქი მანუჩარ ათაბაგის მფლობელობაში იყო, როცა 1578 წელს ოსმალები შემოვიდნენ სამცხეში და მან თმოგვი ლალაფაშას გადასცა. მოკლე ხანში სამცხე-ჯავახეთი მთლიანად მიიტაცეს თურქებმა. 1829 წლის ადრიანოპოლის საზავო ხელშეკრულებით, რუსეთმა დაიბრუნა... თმოგვიც.

⁶ ამ სახელით სოფელი (გარდა ქარელისა და ამბროლაურის მუნიციპალიტეტებისა), გვხვდება ახალციხისა და ასპინძის მუნიციპალიტეტებში ნასოფლარად. აგარა, ყამზა, ლობიეთი, ქუნცა, ხიზა ნასოფლარებია ასპინძის მუნიციპალიტეტში. თხზულებაში რომელი აგარა იგულისხმება, ვერ გეტყვით, იქნებ ასპინძის მუნიციპალიტეტის ნასოფლარი. საინტერესო ფაქტად მივიჩნე, რომ აგარა სასტუმროს სახელია თურქეთში, პარხლისწყლის ხეობაში.

ისტორიული ვითარება არა მხოლოდ დაბებისა და სოფლების მდგომარეობის ჩვენებითაა წარმოდგენილი. ქვეყანაში ოსმალთა ფეხისმოკიდება უფრო ფართო მასშტაბითაა ნაჩვენები მაკროტოპონიმთა გამოყენებით: **მესხეთი⁷/სამესხეთო/სამცხე, ჯავახეთი, გურჯისტანი...**

გურჯისტანი: ა) „მზეჭაბუკის (სამცხის ათაბაგი) დროიდან მოყოლებული თანდათან გაიდგეს ოსმალებმა ფესვი **სამცხეში**, ბოლოს კი საქართველოს უმნიშვნელოვანესი მხარეთაგანი თავიანთ პროვინციად გამოაცხადეს“ (გვ. 29); ბ) სულთანმა ირანის, შაჰ-სულეიმანის ელჩი **„გურჯისტანის** ვილაიეთის მპყრობელთან, სალიმთან, გამოგზავნა - დაატყვევე გიორგი ხანიო, შაჰნაზარ ხანიც გაამევე იმერეთიდანო“ (გვ. 188); გ) **„გურჯისტანის** ვილაიეთის დიდი მფლობელის სასახლეშიც ჰყავთ თავიანთი მსტოვრები“ (გვ. 198);

დ) „ამ წიგნში მოთხრობილია თურქ-ოსმალთა პირველი გამოჩენა **სამცხე-საათაბაგოში**“ (გვ. 28);

ე) „**სამცხეში** ოსმალთა მძლავრობას საზღვარი არ ჰქონდა“. დაპყრობილი ხალხი და ქვეყნის მთელი სარჩო-საბადებელი ხომ თავიანთ კუთვნილებად მიაჩნდათ. ახალმა მმართველობამ ესეც არ იკმარა, მოსახლეობის ძალით გამაჰმადიანებას შეუდგა, რათა ამ გზით იგი სამუდამოდ დაემონებინა“ (გვ. 29).

მაგრამ, როგორც ვთქვით, არც ქართველები იყვნენ გულზე ხელდაკრებილი, რასაც თხზულებაში ადასტურებს ქართული ტოპონიმებით სახელდებულ ტერიტორიაზე ქართველთა რეაქციები:

ა) „ხალხი ამას ვეღარ შეურიგდა, აჯანყება ხან აქ იფეთქებდა, ხან იქ“, თუმცა ავტორი დასძენს, რომ „ოსმალები შეუბრალებელი სისასტიკით იმორჩილებდნენ აჯანყებულებს“. ამ სიტყვების ფონზე უფრო მეტად დასაფასებელია ქართველთა შემართება.

ბ) ოსმალებს რომ აღარ ეპუებოდნენ, ამიტომ „პეტრე-პავლობის დღესასწაულზე **„ოშორას** დილიდანვე მოაწყდა ხალხი **იდუმალადან, მლაშეხვიდან, ინდუსიდან და ყაშიდან...** ძალადობას ოშორის ახლომახლო ოსმალთა მსახურნიც ვეღარ ბედავდნენ... ქრისტიანი მეფეც „ქრისტიანების შემავიწროებელს სასტიკად სჯისო“ (გვ. 126);

გ) **ოცხე** (< ოძრხე, აბასთუმანი ადიგენის მუნიციპალიტეტი): სალიმი მძვინვარებდა, რომ „არც **ოცხეს** სანჯაყ-ბეგმა ავალიშვილმა მოაწოდა ლაშქრისთვის სანოვაგე“ (გვ. 250);

დ) „**მესხეთის** მიწაზე მზადდებოდა დიდი შეთქმულება“ (გვ. 250);

ვ) „მეფე გიორგი აქ იმიტომ მოვიდა, რომ ხონთქარს თავისი ძველი საბრძანებელი, **მესხეთი** გამოსთხოვოს“ (გვ. 92);

ე) „ქართველთა მეფე ხონთქართან კაცებს გზავნის - **სამესხეთო** ჩვენი ქვეყანაა, ისევ მე უნდა მომცეთო“ (გვ. 89);

ვ) „**სამცხეში** ჯერაც არ იყო მოშლილი ქართველობა, მამაპაპური ზნე და წესი. თურქული ადათი ნელა და უხალისოდ მკვიდრდებოდა“ (გვ. 152);

ზ) მეფეს უნდა, რომ „ახალციხის ქვეყანა დიდ **გურჯისტანს** შეუერთოს“ (გვ. 237).

⁷ თხზულებაში გვხვდება ტოპონიმი მისხი. გაუგებარია, სად არის ამ სახელით სახელდებული ადგილი თუ სოფელი და საერთოდ, არასწორი ფორმით ხომ არ არის წარმოდგენილი, რადგან თურქების მიერ ნახსენები მისხის (სადაც ჰაიდარ ბეგი ძლივს გადაურჩა დამხვდურთ) ადგილმდებარეობა ვერ მოიგონა სალიმ ფაშამ და გამოძიების დროც აღარ იყო (გვ. 253). და მაინც ალბათ ნასოფლარად უნდა ჩაითვალოს.

თ) ერთ წინადადებაშია თავმოყრილი სამცხის ტოპონიმები: **ზველი**, **მუსხი** და **ჩახრახის** მთა:⁸ ქალს ერთი რამ აწუხებდა - „ოჯახის ფუძე, ვაჟკაცი ისევ ოთელი ბეგის სამსახურში იყო... და დასდევდა ცხვარს „მუსხის, ზველის ღელეებში... ჩახრახის მთებში“ (გვ. 100).

ი) „...ჯერ **რუსთავი** მოენახულებინათ“, შემდეგ ნიჯგორი (გვ. 157). **რუსთაველებს**.. დაეხოცათ იანიჩრები (გვ. 250); მეფეს რუსთავი დაცარიელებული დახვდა: „ზოგი იმერეთსა და ქართლ-კახეთში გაიქცა,ზოგიც მტერმა გაწყვიტა“ (გვ. 161).

ჩავთვალეთ, რომ თხზულების ერთი საინტერესო ადგილი, თუნდაც მითი, თუნდაც არა თემატიკის შესატყვისი, დაგვემოწმებინა: რუსთავში, საიდანაც ხალხი გახიზნულიყო, ძლივს ერთი კაცი ნახეს, გვარად ჯვარიძე... შოთა რუსთაველი თუ გაგიგონიათ? - ჰკითხა ვახტანგ ბატონიშვილმა. - როგორ არა, ჩვენს სოფელში დაბადებულა... მაშინ დიდი სოფელი იყო რუსთავი. „საბატონოდ შოთას მამასა ჰქონია... შოთას საფლავიც აი, იქ, ქვევით უნდა იყოს, გზის პირზე... მივიდნენ. მცირე გორაკი იყო გზის პირას. გორაკზე ცალგვერდჩამონგრეული მომცრო მრგვალი კოშკი იდგა... ხალხი ამბობს, დიდი შოთა რუსთაველი აქ არის დამარხულიო... კოშკში წარწერა არაფერი იპოვებოდა, თვითშენობა სანახევროდ დანგრეული იყო. ნეტა ვინ ემარხა აქ. ნუთუ მართლა დიდი რუსთაველი?“ (გვ. 163-164).

2) **ახალქალაქის მუნიციპალიტეტიდან** დაფიქსირებულია: ვარდციხე, დადეში,¹⁰ მურჯიკანი, ბავრა, გოკიო, ალასტანი, მურჯახეთი, ხულუგმო, ხანდო¹¹ **აზავრეთის მთები**, სადაც ვხვდებით ე.წ. „**ჩუმად ქრისტიანობის**“ ფაქტს, რაც ჩვენს საანალიზო თხზულებაში სიტყვა „**ფარულით**“ არის გადმოცემული: „რამდენი გამაჰმადიანებული ქართველი დაუსჯიათ ფარული ქართველობისთვის“.

ტერმინი „**ჩუმად ქრისტიანობის ხანა**“ ეკუთვნის შ. ლომსაძეს, როცა აღწერს XIX საუკუნის ქართველ მაჰმადიანთა ქართული ტრადიციებითა და ქრისტიანული წესებით მალულად მოქმედებას (ლომსაძე 2011: 306).

⁸ საინტერესოა ეს უკანასკნელი - ჩახრახის მთა. სარგის კაკაბაძის ვარაუდით, ეს მთა შოთა რუსთაველის მამის საკუთრება იყო. ამ მთას უკავშირებს გვარს ჩახრუხაძეს. მისი თქმით, შოთა ჩახრახიდან უნდა ყოფილიყო, მერე დამკვიდრდნენ რუსთავში (კაკაბაძე 1966: 54-60)

⁹ სამცხის რუსთაველა საუბარი (ასპინძის მუნიცი. - ქ. გ.)

¹⁰ დადეში წყაროებში პირველად მოხსენიებულია XVI საუკუნეში. ნასოფლარია და მდებარეობს ახალქალაქის მუნიციპალიტეტში, ასევე, დაფიქსირებულია შავშეთსა და კლარჯეთში. მეფის რუსეთის რუკაზე მოხსენიებულია, როგორც „Куридадешъ“, ხოლო საბჭოთა ტოპოგრაფიულ რუკებზე - „Дадеши“.

ვარდციხე - ვარციხის ისტორიული სახელწოდება. ვარციხე არაერთგანაა (იმერეთში, აჭარაში), მაგრამ თხზულებაში დამოწმებული ვარდციხე დღევანდელი ახალქალაქის მუნიციპალიტეტში უნდა ყოფილიყო, თუმცა დღეს არ დასტურდება, ნასოფლარია ალბათ. ახალქალაქის მუნიციპალიტეტის სოფლად კი იმიტომ მივიჩნევთ, რომ მასთან ერთად დასახელებული მის ბედქვეშ მყოფი ორი სოფელი - ალასტანი და ხანდო - ახალქალაქის მუნიციპალიტეტშია.

¹¹ ხანდო - ახალქალაქის მუნიციპალიტეტის სოფელი ამ რეგიონის უძველესი დასახლებული პუნქტია. „გურჯისტანის ვილაეთის დიდი დავთრის“ მონაცემებით, სოფელში ჯერ კიდევ მე-16 საუკუნეში 61 ოჯახი ცხოვრობდა.

ამ საკითხს ეხება ნათელა მელიქიძე თავის მონოგრაფიაში „ასპინძის მუნიციპალიტეტის ანთროპონიმები“ (მელიქიძე 2021: 185). ეს ფაქტი დასტურდება ჩვენს სააანალიზო თხზულებაშიც (დედის ტამარი 1981), მაგრამ სიტყვა „ფარულით“. თუკი „ჩუმად ქრისტიანობას“ გარკვეული მოვლენის აღმნიშვნელ ტერმინად ჩავთვლით, ტერმინოლოგიურ დატვირთვას იძენს იმავე მოვლენის აღმნიშვნელი სიტყვა „ფარული“, მით უფრო, რომ ეს ფაქტი, გადმოცემული სიტყვა „ფარულით“ გაცილებით უწინარესია (1981) და უდავოდ მოვლენის აღმნიშვნელი ტერმინია: იუსუფი **ფარულად**, თურქთა თვალს მიღმა, **აზავრეთის მთებში**, აშენებს ქრისტიანულ ეკლესიას მიუხედავად იმისა, რომ მისი დედა, ქეთევანი, შიშმა აიტანა, ხონთქრის ხელში ვის აუშენებია საყდარიო? რაც კი ტამრებია, ქართველ მეფეთა დროს აგებული, ახლა სულ სხვა დროა, ხონთქარი გვადგას თავზე. იმასაც ანგრევენ, რაც წინათ აუშენებიათო (გვ. 89-92); „იუსუფს გაელიმა. ვერ მიმხვდარან, რომ **ფარულად** ვაშენებო... ვეცდები, ეს ამბავი ეს ამბავი არ გავახმაურო...“ (გვ. 89-92).

დღევანდელი ახალქალაქის მუნიციპალიტეტის ტერიტორიაზე, ჯავახეთში, ოსმალთა თარეშს ვერაფერი აჩერებს:

ა) მათი განუკითხაობის დასტურია ახალქალაქის მუნიციპალიტეტის სოფ. მურჯიკანში (დღეს ნასოფლარია) მომხდარი ამბავი: **მურჯიკანში** მამაკაცები ერთ სახლში გამოუკეტავთ, ქალებისთვის და უწლოვანი ბავშვებისთვის უბრძანებიათ, გადასახადი მოიტანეთო. შეშინებულებს ყველაფერი მოუტანიათ, შემდეგ იმავე ქალებისთვის და ბავშვებისთვის უბრძანებიათ – გინდათ თუ არა, სიმღერა შემოსძახეთო (გვ. 195);

ბ) ვინც **ჯავახეთის** ფაშას ერთგულად ემსახურებოდა, მაგალითად, გამაჰმადიანებული ალი (თოთიბაძე), მას იქვე მამულები მისცეს **დადეშში** (ახალქალაქის მუნიცი.) და **ქუნცაში** (ასპინძის მუნიცი.) (გვ. 94);

გ) „**გოკიოს** შევიწროებას ბოლო არ უჩანდა. ვინც შემუსვრას გადაურჩა, იმათგან ოსმალები მონურ მორჩილებას მოითხოვდნენ, ყველას აიძულებდნენ დაეთმო მამაპაპეული რჯული, ენა და ზნე-ჩვეულება. ვინც მოახერხა, დედაბუდიანად აიყარა და ქართლს შეაფარა თავი. მტრის ხელში ყოფნას წინაპართა სამკვიდრებლის დატოვება არჩია... გაათათრებდნენ, ძალით მოაქცევდნენ ნათესავთა მკვლელთა რჯულზე (გვ. 15).

ჯავახთა გაბედული ქცევა შემოგვინახა ავტორმა **ახალქალაქის მუნიციპალიტეტის** სოფლებში. მიუხედავად ასეთი განუკითხაობისა და ჩაგვრისა, ჯავახეთის ფაშის, ასლანის, ცნობამ მთლად მდულარე დაასხა დამწვარზე სალიმს, გურჯისტანის ვილაიეთის მპყრობელს (გვ. 188):

ა) ხმა გავარდა: **ხულგუმოსა** და **მურჯახეთში** ახალქალაქის იანიჩარებს ვილაც (აჯანყებული ქართველები – ქ.გ.) დასხმია თავს და ამოუჭლეტიაო...

ბ) „ოთელმა დათამ **ნაქალაქევიდან** (ასპინძის მუნიცი. – ქ.გ.) ასლან ფაშას ცხენების რემა გაიტაცეს... თურქებზე თავდასხმები **ნიალისყურსა**¹² და **ქვაბულიანში**¹³ მლიერ გახშირდა“ (გვ. 239);

გ) სელიმ ფაშას თქმით, „**ალასტანის, ხანდოსა და ვარდციხის** მცხოვრებთ **ალაჰი...** გაურისხებიათ“, რადგან მეჩეთის გადასახადზე „უარი

¹² ნიალისხევი - ახალქალაქისა და ნინოწმინდის მუნიციპალიტეტებში. უდიდესი ნაწილი საქართველოს გარეთაა.

¹³ ქვაბულიანი // ქვაბლიანი სერგი ჯიქიას „გურჯისტანის ვილაიეთის დიდ დავთარში“ მოხსენიებულია „ქვაბლიანის ნაჰიე“, დღეს ადიგენის მუნიცი-შიც შეკუმსული ფორმა ქვაბლიანია. ჩვენი ავტორი იმოწმებს შეუკუმსავ ფორმას „ქვაბულიანი“.

გამოუცხადებიათ, შემდეგ კი სოფელ **წერაკუნტის**¹⁴ ახლოს თავს დასხმიან მუთავალთ“, ანუ მეჩეთის მამულების მმართველებს (გვ. 190);

დ) „-არა, არც გადასახადებს გადავიხდით და არც ჩაუშვებ შემოვუშვებთ სოფელში. თვით სალიმ ფაშაც რომ მობრძანდეს, იმასაც ასე მოვახსენებთ, - ბოზოქრობდნენ **ვარდციხელები!** (გვ. 195);

ე) „**ალასტანელები**¹⁵ გადასახადს უხდიდნენ თურქებს, მაგრამ ტექსტიდან ირკვევა აგრეთვე, რომ ალასტანელები კატეგორიულ უარს ამბობენ გადახდაზე (ისევე როგორც ვარდციხელები), რადგან კაიმაკამი ახმედამათაც არაერთხელ მოჰპყრობია უსამართლოდ. ამიტომ იმუქრებიან: „ჩვენ გადასახადის გადამხდელები არა ვართ... იმერეთს გადავალთ მეფე არჩილთან, ქართველთა ქვეყანა და ქართველი მეფე მაინც გვიპატრონებსო“ (გვ. 196).

ე) **ბავრაში** (აგრეთვე მურჯახეთში) იანიჩარებს დაესხნენ თავს და გაწყვიტეს შეთქმულმა ქართველებმა, რომელთაც იუსუფ ბეგ აბაშიძე ედგა სათავეში, ასევე, მისი წაქეზებით **რუსთაველებს** დაუხოცავთ იანიჩარები (გვ. 250, 238);

ვ) **პალაკაციო**:¹⁶ „პალაკაციოს მხრიდან მშვიდად ამოიწვერა მთვარე და გაანათა ჯავახეთის ზეგანი“ (გვ. 3).

3) თხზულებაში წარმოდგენილია დღევანდელი **ახალციხის მუნიციპალიტეტის** ნასოფლარები: **მარდა** (ფოცხოვისწყლის ნაპირზე) (გვ. 250), **ენტელი**, **სლესა**¹⁷; სოფლები: **მუსხი**, **რუსთავი** (გვ. 151, 15), **ახალციხე**, **ვახანი**, **აწყური**, **ზიკილია**¹⁸, **ჭაჭარაქი**¹⁹.

¹⁴ წერაკუნტი, ხოკიეთი (გვ. 234) ვერ მოვიძიე, უსახელო ნასოფლარად იქცა ალბათ. უფრო თურქეთის ისტორიული საქართველოს ტერიტორიაზე.

¹⁵ ცნობისთვის: ლაშა-გიორგის ალასტანელ მეფესაც ემახდნენ. მისი საუფლიწულო მამული ყოფილა ალასტანში.

¹⁶ პალაკაციო - მხარე ისტორიულ სამხრეთ საქართველოში (ახლანდელი თურქეთის ტერიტორია); აბოცს, ჯავახეთს, კოლა-არტანსა და კარსს (ყარსი) შორის მდებარე მიწები; XII საუკუნის ბოლო პერიოდში ადმინისტრაციულად ჯავახეთის სანაპირო საერისთავოში შედიოდა. მომდევნო საუკუნეებში სამცხე-საათაბაგოს შემადგენელი ნაწილი იყო. ამ პერიოდში პალაკაციოს უკვე „ჩრდილის“ (თურქ. „ჩილდირ“) სახელით მოიხსენიებდნენ. 1186-87 წლებში ჯავახეთის ერისთავთერისთავმა გამრეკელ კახას ძე თორელმა დაამარცხა პალაკაციოში შემოსული თურქები. XVI საუკუნეში იგივე ჩრდილის - ჩილდირის მხარე ოსმალებმა დაიპყრეს. 1578 წელს აქ გაიმართა დიდი ბრძოლა ოსმალთა და სპარსელთა ჯარებს შორის. ჩილდირი (თურქ. Çıldır) მომდინარეობს ქართული ჩრდილისგან.

¹⁷ სლესა - ნასოფლარი. მოხსენიებულია სოფლად „გურჯისტანის ვილაიეთის დიდ დავთარში“ (XVI ს.).

¹⁸ ზიკილია მდებარეობს ახალციხის მუნიციპალიტეტში. აქ არსებული მეჩეთი აგებულია 1897 წელს, ადგილობრივი მუსლიმი მესხების მიერ, რომლებიც სტალინმა შუა აზიაში გადასახლა 1944 წელს.

¹⁹ ჭაჭარაქი - ოსმალეთის ბატონობის ხანაში (XVI ს.-1829) მოიხსენიება, როგორც ჩეჩერეკი, მაგრამ ჩეჩერაქი არ არის ოსმალური ტოპონიმი, ოსმალური მისი ფორმაა. თურქებისთვის რთულია მკვეთრი ყრუ ბგერების გამოთქმა. სარგის კაკაბაძის აზრით, ამ სოფელს თურქების შემოსვლამდე ჩახრახი უნდა რქმეოდა. საანალიზო ტექსტში დასტურდება ჩახრახის მთა.

ტოპონიმები რომ ერთგვარი მოწმობაა, მეტიც, კონკრეტული საბუთია გამეფებული ვითარებისა - დამორჩილება თუ დაუმორჩილებლობისა - ჩანს შემდეგი ფრაზებიდანაც:

ა) ჭაჭარაქთან დაკავშირებით მეტად საინტერესო ისტორიული ფაქტია დაფიქსირებული, რაც შეიძლება მწერლის ფანტაზიის ნაყოფია, მაგრამ თხზულების ფონზე მისი რეალობაც არ არის გამორიცხული: „სოფ **ჭაჭარაქს** რომ მიუახლოვდა ცხენოსანთა რაზმი, „ქართველთა მეფის ქარავანი“... „მოპირდაპირე მხრიდან რაზმს წინ ლურჯა მერანზე ამხედრებული სალიმ ფაშა (სხვათა შორის, ჯაყელი იყო) მიუძღოდა“ და აი რა მოხდა: „მეფე გიორგის რაზმის მოახლოებისთანავე ფაშა და მისი მომყოლნი ქვეითად გამოემართნენ ქართველთა მეფის შესახვედრად“ გიორგი კი „**ცხენდაცხენ დაწინაურდა**,“ მხოლოდ „ათიოდე ნაბიჯზე რომ მიუახლოვდნენ“, მეფე მაშინ ჩამოქვეითდა ცხენიდან. „კიდევ ორიოდე ნაბიჯიც და ახალციხის ფაშამ (რომელიც თავს უწოდებს სულთნის ბედნიერ ვეზირს - ქ.გ.) მუხლი მოიყარა მეფის წინაშე, მთელი მისი რაზმი (ანუ იანიჩრები - ქ.გ.) მიწამდე დაიხარა. ეს რომ მწერლის მწერლური ჩანართი არ არის (როგორც „ბაში-აჩუკში“) და რეალურად დასაშვებია, ადასტურებს შემდეგი ფრაზა: „ამ დროს სამცხეში ჯერაც არ იყო მოშლილი ქართველობა, მამაპაპური წესი და ზნე. თურქული ადათი ნელა და უხალისოდ მკვიდრდებოდა“ (გვ. 151-152). თუმცა, მეორე მხრივ, თხზულებაში უკიდურესად მწვავედაა გადმოცემული მტრის ძალმომრეობა, თუნდაც სამცხეში მთლად მოშლილი არ ყოფილიყო ქართველობა. მეფე გიორგის აცნობებენ, რომ იანიჩარებს „სულთნის ბრძანებით, თქვენი დაჭერა უნდათო“ (გვ. 189). „დაატყვევე გიორგი-ხანი!“ (გვ. 188). აკი დაატყვევეს კიდევ.

ბ) სალიმ ფაშამ ასეთი შინაარსის წერილი მიიღო: „**ენტელის**²⁰, **ხევაშენის** (ადიგენის მუნიცი.). **ვახანის** (სწორი ფორმაა ვარხანი - ქ.გ.)... მცხოვრებლები გადასახადების გადახდაზე უარს აცხადებენო... ითხოვენ სალიმ ფაშასთან შეგვახვედრეო!

გ) თურქებმა მეფე გიორგი რომ დაატყვევეს, ქართველები ზრუნავენ, რომ მისი ოჯახი **სლესას** გადაიყვანონ (გვ. 199). ე.ი. სლესა უსაფრთხოა თურქთაგან;

დ) არც აწყურელებს ეძინათ: „**აწყურის ნაპიეში** თავდასხმებმა ისეთი ფართო ხასიათი მიიღო, რომ ციხესიმაგრეში მოკალათებული სულთნის მსახურები გადასახადების ასაკრეფად ციხიდან ფეხის გამოდგმას ვერ ბედავდნენ. გახშირებულმა თავდასხმებმა საგონებელში ჩააგდო სულთნის კაცები“ (გვ. 239);

ე) „**აწყურის, არტანის, ხერთვისის, ოლთისის** ციხეებში თურქეთის ჯარი იდგა და სალიმ ფაშამ „ჯარები გამოიწვია... ყარსის საფაშოდანაც ელოდნენ დამხმარე ლაშქრის ჩამოსვლას“, რადგან „იმერეთის დაკავების ფიქრი საამოდ. უდიტინებდა სალიმს გულში“ (გვ. 249).

ვ) **ბორჯომის** მუნიცი., როგორც სამცხე-ჯავახეთის (ადიგენის) მხარის კუთვნილება, XVI საუკუნეში ასევე განიცდიდა ოსმალთა ძალმომრეობას, მაგრამ მათი მკვიდრნიც ფეხზე იდგნენ სოფლებიდან: **ნუა, სადგერი,**

²⁰ ენთელი (ზემოენთელი და ქვემოენთელი) - ნასოფლარი ახალციხის მუნიციპალიტეტში, ხოლო სოფელია ადიგენის მუნიციპალიტეტში, ურავლის ხეობაში. ვფიქრობ, თხზულებაში მეორე ვარიანტიცაა, რადგან მასთან ერთად ჩამოთვლილი ორი სოფელიც ადიგენის მუნიციპალიტეტს ეკუთვნის.

ახალდაბა, ტაშისკარი, გუჯარეთი, ციხისჯვარი ურავლის ხეობაში და მისი მეზობელი რაიონის სოფლები: სურამი, სამწევრისი, სკრა... (გვ. 215).

ზ) **ხიხაძირი**²¹ - სოფ. ხულოს მუნიციპ-ში.

თ) **მაჭახელა**²² (მაჭახლის ხეობა), **იმერხევი**: „შავშეთელთ და **იმერხეველთ**²³ სისხლის აღება არც აგრერიგად უყვართ... ეგ უფრო **მაჭახალელთ** სჩვევიათ“ (გვ. 234).

ბენარა²⁴ „სალიმმა... იანიჩართა მცირე რაზმით ბენარისკენ გასწია“ (გვ. 276).

თხზულებაში ასახული და დადასტურებულია, თუ როგორ სწვდებოდა ოსმალთა ხელი დღევანდელი საქართველოს არა მარტო სამცხე-ჯავახეთს ბორჯომთან და აჭარასთან ერთად, არამედ დანარჩენ საქართველოს:

ა) „**იმერეთის** დაკავების ფიქრი საამოდ უღიტინებდა სალიმ ფაშას გულში“. თუ იმერეთი მის ხელთ იქნებოდა, „იქიდან **გურია-სამეგრელო** და **სვანეთი-რაჭა-ლეჩხუმიც** შორს არ იყო, ბოლოს, ვინ იცის, **ქართლ-კახეთიც** დარჩენოდა და, ამგვარად, მთელი გურჯისტანის მმართველი გამხდარიყო (გვ. 249);

ბ) მეფის სიტყვები: „**იმერეთი, გურია** და **სამეგრელო** თურქთა ხელით იწეწება, საათაბაგო **აფხაზეთი** ოსმალთა უღვთო თარეშის გამო სისხლისგან იცლებს. ქართლი ოდითვე დედაბოძი იყო ქართველთა ქვეყნებისა. როცა რომელიმე მათგანს გაუჭირდებოდა, ქართლი უმსუბუქებდა ჭირსა და ვარამს. ახლა... უბედურ დღეში ჩავაგდეთ **ქართლიც...** თუ მთელ საქართველს არა, ქართლს მაინც ავხადოთ უღვთო ტანჯვის უღელი“ (გვ. 223).

ამრიგად, ჩვენ შევხვებით საქართველოს იმ ტოპონიმებისა და მათით სახელდებული იმ ტერიტორიების ხვედრს, რომლებიც მე-17 საუკუნეში ოსმალთა ფეხქვეშ ითელებოდა, მაგრამ საუკუნეების შემდეგ, როგორც იტყვიან, დედასამშობლოს დაუბრუნდნენ, ზოგი მათგანი თუნდაც ნასოფლარის სახით, მაგრამ იმ დოკუმენტებით, რომელთაც ქართული ტოპონიმები ჰქვია. სავალალოდ, დიდი ნაწილი ქართული მიწისა დარჩა ქართული სტატუსის გარეშე უცხო გარემოში, მაგრამ სანამ იარსებებს კაცობრიობა, დავიწყებას არ მიეცემა ის ჭეშმარიტება, რომ ტაო-კლარჯეთი საქართველოა, სადაც დღემდე ფიგურირებს, ზოგ შემთხვევაში პარალელურ

²¹ სოფელი ხიხაძირი – აჭარა ხომ ექვემდებარებოდა ოსმალთა ექსპანსიას. X-XI საუკუნეებში სამხრეთ საქართველოს ერთ-ერთი მოწინავე კუთხე და დიდმნიშვნელოვანი კულტურული ცენტრი ყოფილა. სოფელში განვითარებული იყო მეთამბაქოეობა.

²² მაჭახლის ხეობა 1550 წელი - ტრაპიზონის სანჯაყბეგმა მუსტაფა ფაშამ აიღო და პოლიტიკურად მოსწყვიტა საქართველოს დანარჩენ კუთხეებს. 1878 წელს აჭარა, მაჭახელა და ქვემო გურია დედასამშობლოს შემოუერთდა (გარდა მაჭახელას ერთი ნაწილისა).

²³ იმერხევი - ეს მხარე ტაო კლარჯეთშია, ისტორიულ შავშეთში: იმერხევი მდინარე შავშეთისწყლის მეორე სახელიცაა. XVI საუკუნეში იგი საქართველოს სხვა მიწებთან ერთად ოსმალეთმა მიიტაცა. ქართული მოსახლეობით დასახლებული ეს მხარე ახლა თურქეთის ფარგლებშია.

²⁴ დღეს ადიგენის მუნიციპალიტეტშია. სოფლის ძველი სახელწოდება ყოფილა ბელნარა. იგი პირველად მოიხსენიება „გურჯისტანის ვილაიეთის დიდ დავთარში (1595 წ.), როგორც ახალციხის ლივის ალთუნყალის (ოქროს ციხე) ნაპიეში შემავალი სოფელი. იმ პერიოდისათვის იქ 17 კომლი ქართველი ცხოვრობდა.

რეჟიმში მაინც – ქართული მეობის დამადასტურებელი სიტყვები – ტოპონიმები, რომელთაც დასაწყისშივე შევხებით.

XVII საუკუნისდროინდელი ქართული ტოპონიმები თურქეთის ისტორიული საქართველოს ქართულ მიწაზე

II. გიორგი ზედგინიმის საანალიზო თხზულებაში მოქმედება ხდება როგორც დღევანდელი საქართველოს ოსმალთა მიერ XVI საუკუნიდან დაპყრობილ ტერიტორიაზე, ისე საქართველოს იმ ტერიტორიაზე, რომელიც შეეწირა აქ ასახულ ბრძოლას და დღემდე მოქცეულია თურქეთის სივრცეში და რომელსაც დაერქვა ისტორიული საქართველო. დღეს თურქეთს მიკუთვნებულ ქართულ ტერიტორიაზე ქართულ ტოპონიმთა უმრავლესობა თურქულენოვანი ტოპონიმითაა შეცვლილი. აქ წარმოვადგენთ XVII საუკუნეში ქართულ ისტორიულ მიწაზე დაფიქსირებულ ტოპონიმთა ძირძველ ქართულ ან ფონეტიკურად ადაპტირებულ ფორმებს, როგორც ეს მოცემულია ჩვენ მიერ გაანალიზებულ თხზულებაში „დედის ტამარი“.

მოქმედება, ძირითადად, **შავშეთში** ხდება.²⁵ ზოგადად მკითხველში ტოპონიმ შავშეთის ხსენებაც კი ტკივილიან განცდას იწვევს, მით უმეტეს, შავშეთით სახელდებული მიწის ხვედრი, ასახული გიორგი ზედგინიმის თხზულებაში. XVII საუკუნეში ჯერ კიდევ ქართულენოვანი ტოპონიმები მძლავრობდა, რაც ხელშესახებადაა გადმოცემული:

სოფ. **დიდელე** შავშეთში: „მიუდგომელი მთაგორიანი მხარეა შავშეთი“ (გვ. 29), მიუდგომელი, მაგრამ „შავშეთი განადირებულ იანჩართა პირისპირ აღმოჩნდა“ (გვ. 35). „მოთმინებადაკარგულ შავშეთს ერთი დამახილი სჭირდებოდათო“, - წერს ავტორი და „ამ დამახილად“ სოფ. დიდელეში გამართულ ბერიკაშვილების ქორწილს ასახელებს. ქორწილს ჰასან-ბეგი ესწრებოდა. შავშური ღვინოც ბლომად მოიტანესო, „მისი მოსპობა ჯერაც ვერ მოესწროთ ვაზის მოძულე ოსმალებს“ (გვ. 30). თითქოს ყველაფერი რიგზე იყო, ახალგაზრდა ჰასან ბეგი „არავის უშლიდა ქართული წესების შესრულებას“, მაგრამ შემდეგ ღვინომოკიდებულმა დედოფალთან დაწოლა დაჟინებით რომ ითხოვა... ნეფემ ხანჯლით განგმირა... რასაც მოჰყვა სოფ. **დიდელის** მამაკაცების დახოცვა, ქალების წაბილწვა, ბავშვების თვალების დათხრა და სოფლის ცეცხლით გადაბუგვა.

ეს ფაქტი იქნებ ვინმემ მხატვრული თხზულების მხატვრული ხერხად ჩათვალოს, მწერლის მიერ გამოყენებული, დამაბულობის კულმინაციისთვის? მაგრამ ავტორი წელსაც ასახელებს და სოფელსაც, სადაც ეს მოხდა: დიდელე. „1689 წლის შემოდგომისთვის...“ ერთ მუჭად შეკრულ შავშელებს მეზობელი სოფლებიდან ამოუდგნენ მხარში და „იანიჩართა რაზმი თვალის დახამხამებაში აკუწეს... ასე მოედო აჯანყების ამბავი მთელ შავშეთს.

წეფთის ციხე: მაღალ კლდეზე გადმომდგარი აუღებელი წეფთის ციხე²⁶ იანიჩარებს ჟრუანტელს ჰგვრიდა და იქ გამაგრებულ ქართველებს

²⁵ შავშეთი - საქართველოს ისტორიულ-გეოგრაფიული მხარე, ისტორიული მესხეთის ნაწილი (აჭარის სამხრეთით). 1547 წელს შავშეთი ოსმალეთის იმპერიამ დაიპყრო, 1877-1878 წლების ომის შედეგად რუსეთის იმპერიამ დაიკავა. 1921 წელს, ყარსის ხელშეკრულებით, გადაეცა თურქეთს. ამჟამად შედის თურქეთის ართვინის პროვინციაში.

²⁶ წეფთის ციხე (წერეფთის ციხე) – ციხესიმაგრე თურქეთის ტერიტორიაზე, იმერხევში. მას წერეფთის ციხესაც უწოდებენ. ეს და სხვა ქართული ტოპონიმები კიდევ ერთხელ ადასტურებენ შავშეთ-იმერხევის ქართულმიწობას.

„შეითანლარს“ ეძახდნენ (გვ. 35). ძალა აღმართს ხნავსო და მაინც აიღეს... შავშელები ტყვედ ჩავარდნას კლდიდან უფსკრულისკენ გადაშვებას ამჯობინებდნენ, რის შესახებაც ავტორი წერს: „შეცბუნებული იანიჩრები თვალგამტერებული მისჩერებოდნენ ამ საოცრებას“ (გვ. 49);

არტანნი (არდაჰანი): „გასწორდით! – შეუტია არტანის ალი-ბეგმა ტყვეებს“;

ანაკერტი²⁷: „ანაკერტის ხეობის სანახებში ოლთისის ფაშის ჯარები შემოიჭრნენ“ (გვ. 58); „ხერთვისისა და ოლთისის რაზმებმა აღასრულეს მირმარის ბრძანება: ანაკერტის ხეობა ააოხრეს“ (გვ. 62);

როკეთი:²⁸ „იანიჩარის რაზმმა როკეთის მაღლობები გადასერა“ (გვ. 34);

ზაქიეთი და **მიქელეთი**:²⁹ „მოვიდნენ ოლთისელებისგან დარბეული ზაქიეთელებიც (გვ. 59). Mikelet (Çermik) მიქელეთი - მიქელას კუთვნილი ადგილი;

სხლობანი, წითვეთი, გრაკალანი და **ფერანათი**³⁰: „ახალციხიდან და ხერთვისიდან მიმავალმა რაზმებმა გზად შეხვედრილი სოფლები: სხლობანი, წითვეთი, გრაკალანი, ფერანათი ნაცარტუტად აქციეს. ბოლოს ტბეთსა და ციხისძირს შემოადგნენ“ (გვ. 35);

ტბეთი და **ციხისძირი**:³¹ „ბოლოს ტბეთსა და ციხისძირს შემოადგნენ. ტბეთსა და ციხისძირის მცხოვრებლებმა წეფთის ციხეს შეაფარეს თავი“ (გვ. 35);

არტანუჯი, ანაკერტი³², **ოლთისი**³³: „ანაკერტის ხეობის სანახებში ოლთისის ფაშის ჯარები შემოიჭრნენ“ (გვ. 58); „ხერთვისისა და ოლთისის

²⁷ ანაკერტი, დაბა – ისტორიულ სამხრეთ საქართველოში, კლარჯეთის ჩრდილო-აღმოსავლეთით. მდ. სამწყარის, შავშეთისწყლის მარცხენა **კლარჯეთში**.

²⁸ **როკეთი** (Roketi) – ისტორიული სოფელი ერუშეთის მხარეში, არტანის პროვინცია. როკი ქართული სიტყვაა და „ტოტს“ ნიშნავს. 1595 წლისთვის („გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დავთარი“) სოფელი მთლიანად დაცარიელებული იყო. ეს დასახლება ხელახლა დასახლებული აღარ გამხდარა. მიუხედავად ამისა, ქართველმა მკვლევრებმა 2014 წელს ქარაქალეს (შავციხეს) სოფელში როკეთის სახელწოდება აღმოაჩინეს. **P.S.** საქართველოს იმერეთის მხარეში არის როკეთის სახელწოდების სოფელი.

²⁹ სოფლები შავშეთის რაიონში, ართვინის პროვინციაში. ესენი სოფლის ისტორიული, ძველი ქართული სახელებია, რომლებიც შემორჩენილია გ.ზედგინიძის თხზულებაში დღეს კი მიქელეთს ჰქვია ჩერმიქი (Çermik), ზაქიეთს - იაღლი (Yağlı).

³⁰ სოფლები სხლობანი (სულობანი) და წითვეთი (წითვი), რომლებიც ამ ისტორიულ თხზულებაშია დაფიქსირებული, შავშეთშია, ართვინის პროვინციაში. წითვეთი სოფლის ისტორიული, ძველი ქართული სახელია და დღეს **ათალარი** (Atalar) ჰქვია. წინადადებაში ამ ორ სოფელთან არის დაწყვილებული სოფლები: გრაკალანი და ფერანათი. ეს ორი სოფელიც შავშეთში უნდა იყოს.

³¹ ტბეთი მდებარეობს თურქეთში, ართვინის პროვინციაში, შავშეთის რაიონში, ისტორიულ შავშეთში. დღეს მისი სახელია ჯევიზლი (Cevizli). რაც შეეხება ციხისძირს, მოცემული წინადადების მიხედვით, ან ალბათ ეს ტოპონიმიც შავშეთში უნდა ყოფილიყო, რადგან ტბეთთან არის დაწყვილებული, ან აჭარის ციხისძირი მოიაზრება, .მით უფრო, რომ შავშეთი უშუალოდ ესაზღვრება აჭარას. ყოველ შემთხვევაში, ზემოთ წარმოდგენილი ფრაზა ადასტურებს ამ ორი ტოპონიმის მეზობლურ სიახლოვეს. Ti-bet (Cevizli) ტბეთი – ტბ-ეთ-ი: ტბიანი ადგილი: ტაბ-ეთ-ი > ტბეთი. შდრ.: ტბეთი არის აჭარაშიც. შდრ.: ტაბახმელა, ტაბაწყური...

³² ანაკერტი, არტანუჯი - დაბები კლარჯეთში, ართვინის ვილაიეთი.

³³ ოლთისი - ტაოში

რაზმებმა ადასრულეს მირმარის ბრძანება: ანაკერტის ხეობა ააოხრეს“ (გვ. 62); „ოლთისის თურქთა ჯარები (გვ. 249).

ბერთუბანი: ეს სოფელი რომ შავშეთში იყო, ტექსტიდანაც იკვებება: „ბერთუბანს აჯანყების ხანძარი მოსდებია... მტერი სამჯერ მეტი იქნება აჯანყებულ შავშებზე, მაგრამ აჯანყებულები არ შეუშინდნენ“ (გვ. 42).

დაბა, დიობანი³⁴, წყალწიმერი სოფლებია იმერხევსა და შავშეთში. ტექსტში დასახელებულია „იანიჩარებისგან აოხრებული სოფლები: დაბა, დიობანი, წყალწიმერი“, რომელთა მაცხოვრებლებმა ხოკიეთში მოიყარეს თავი. ხოკიეთში მოვიდნენ აგრეთვე ოლთისელებისგან დარბეული ზაქიეთელებიც (გვ. 59), „იანიჩარების რაზმი წყალწიმერისაკენ მიდიოდა“.

ყველი / ყველისციხე³⁵ აჯანყებულები „ყველში ზეინაბ ბეგს მიხტომოდნენ... ყველელი ბეგის მთელი ქონება ერთმანეთს შორის გაენაწილებინათ“; „სანჯაყბეგი ისმაილი იტყობინება, ამბოხება ყველისციხის მიდამოებში დაიწყო“ (გვ. 274);

ინაწმინდა³⁶ ართვინის უღელტეხილია. „მტერმა ინაწმინდის გადასასვლელი შეუკრა იქ გამაგრებულ ჯარს“ (გვ. 62).

სოფ. **წურწყაბი³⁷**: „აჯანყებულები წურწყაბსა და აგარაში გადასულიყვნენ და ყველში ზეინაბ ბეგს მიხტომოდნენ“ (გვ. 274).

ხოკიეთი (დღეს ნასოფლარი უნდა იყოს) კლარჯეთში. თხზულებაში აღწერილია, შავშეთის სოფლების აოხრება: „იწვოდა სოფლები... მეზობლების ბედს მხოლოდ მაღალ ადგილზე გაშენებული სოფელი **ხოკიეთი** გადაურჩა... მთელი შავშეთის დაკავებამ **ხოკიეთელებს** იმედი ვერ გადაუწყვიტა. მათ თავიანთ სოფელში გამაგრება არჩიეს“. დარბეულმა სოფლებმა **ხოკიეთს** შეაფარეს თავი (გვ. 59), მაგრამ ანაკერტის ხეობის აოხრების შემდეგ ხოკიეთში თავმოყრილი ქართველობაც დაატყვევეს (გვ. 62).

ფოცხოვი³⁸: თხზულებაში ნახსენებია **ფოცხოვისწყალი**, რომელსაც სათავე თურქეთში აქვს: „ფოცხოვისწყალზე ხიდი გაიარეს“ (გვ. 153).

დასკვნა

გორგი ზედგინიძის საანალიზო თხზულების საფუძველზე კიდევ არაერთი ისტორიული ტოპონიმისა და მასთან დაკავშირებული ფაქტების დასახელება შეიძლებოდა, მაგრამ ძირითადი სურათი წარმოდგენილია. ახლა მხოლოდ დავასახელებთ „დედის ტამარში“ დაფიქსირებულ სხვა ტოპონიმებს: კოლთისხევი, ოკამი, მუხრანი, ყვავის საყდარი, წედისი, სანისლო მთა, ფალავნების გორა, ყერძენის ქედი, ლოგათისხევი, ჩილდირი

³⁴ დიობანი არა მხოლოდ სოფელია იმერხევში, არის საძოვარიც. დიობნის დეღე, სოფელ წყალწიმერში – მთა დიობნიწვერი.

³⁵ დღეს სოფ. ყველი არტანის პროვინციაშია, მდ. ფოცხოვისწყალთან. ჰქვია ქოლქიოი (Kolköy). სოფლის ძველი ქართული ტოპონიმია ყველი (ყუელი). „გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დავთრის“ მიხედვით, სოფელს ყველი ეწოდება. ამ სოფელში მდებარეობს ყველისციხე. დაიპყრეს XVI საუკუნეში. 1877-1878 წლების რუსეთ-ოსმალეთის ომის დროს სოფლის სახელი 1886 წლის რუსულ ჩანაწერებში არის ყველი (Квель).

³⁶ ინაწმინდას „საინტერესო ტოპონიმს“ უწოდებს თ. შიომშვილი და დასძენს, რომ იგი „უცილობლად ქრისტიანობის დროიდან მომდინარეობს: „ინაწმინდას ცხვარი ძოვდა“.

³⁷ წურწყაბი - არტანის პროვინციაში. „გურჯისტანის ვილაიეთის დიდ დავთარში“ იხსენიება როგორც ზუზლაბ. ვახუშტი ბატონიშვილთან II წურწყაბა. დღეს ამ სოფელს ჰქვია აშიქზიულალი (Aşıkzülali).

³⁸ ფოცხოვი - ადმინისტრაციულ-ტერიტორიული ერთეული შუა საუკუნეების საქართველოში, ისტორიულ სამცხეში (თურქეთში). ეკუთვნოდა ჯაყელთა ფეოდალურ საგვარეულოს. XVI საუკუნეში ოსმალეთმა დაიპყრო. შეიქმნა ადმინისტრაციული ერთეული ფოცხოვის ლივა, რომელიც იყოფოდა მზვარისა და ჩილდირის ქვეადმინისტრაციულ ერთეულებად.

(-<ჩრდილი ანატოლიაში), წყაროსთავი³⁹, თეთრობის ხეობა, სადგერის ხეობა, არსიანის ქედი, მლაშეხევი, ხევა⁴⁰ ცოცხათი, ჩიხოლიშის წყალი და ხვალიშას წყალი - ამასთან დაკავშირებით ცნობილი ფაქტიც აქვს ავტორს დაფიქსირებული (გვ. 191). ახალციხის მუნიციპალიტეტში არის სოფ. ივლიტა, ჩვენს თხზულებაში დასტურდება ტოპონიმი „ივლიტას გორა“. საინტერესოა ამავე მუნიციპალიტეტში დაფიქსირებული XVII საუკუნისდროინდელი უბნები და ქუჩები: მეფახირეთა უბანი, მჭედლების შუკა (//ქუჩა//უბანი), ოქრომჭედლების უბანი, მახამლეების უბანი, ხაბაზების შუკა - ეს ამ წიგნში შემონახული მიკროტოპონიმებია და მნიშვნელოვანი დოკუმენტი.

დასასრულ ერთი ფაქტის აღინიშნავ გვმართებს: მართალია, ასეთი დაუნდობელია დამპყრობელი, მაგრამ არ შეიძლება ყურად არ ვილოთ გ. ზედგინიძის თხზულებაში ის ადგილი, სადაც ვკითხულობთ ერთ თურქ პერსონაჟზე - უსეინ თურქზე; „უბოროტო, ოდნავ ნაღვლიანი ღიმილით და გონიერი გამოთქმებით შეხვედრული თხრობა სასიამოვნო მოსაუბრედ ხდიდა თურქს, მეტად სულგრძელიც ჩანდა უსეინი... თურმე თათრის გულშიც ყოფილა სათნოება, თათარსაც შესძლებია სიყვარული და მეგობრობა, სიბრალული და ლმობიერება“... (ზედგინიძე 1981: 197-198). „ამიტომაც იყო, რომ დაჭრილი თურქის მიმართ ქართველმა იუსუფმა ყურადღება გამოიჩინა: საკუთარ ჭერქვეშ დააწვინა და განთქმული ექიმი მიუჩინა მკურნალად დაჭრილს“ (იქვე: 194). აი, ასეთმა ფაქტებმა დროთა განმავლობაში თანდათანობით შეცვალეს ქართველთა და თურქთა ურთიერთობა კეთილგანწყობისკენ, მეგობრობისკენ.

გამოყენებული ლიტერატურა და წყაროები

ზედგინიძე 1981: ზედგინიძე გ., „დედის ტაძარი“. თბილისი. გამომც. „ნაკადული“.

თაყაიშვილი 1960: თაყაიშვილი ე., 1917 წლის არქეოლოგიური ექსპედიცია სამხრეთ საქართველოში. თბილისი.

თაყაიშვილი 1968: თაყაიშვილი ე., რჩეული ნაშრომები, ტ. II, თბილისი. გამომც. „მეცნიერება“.

თოფჩიშვილი... 2019: თოფჩიშვილი რ., ლუტიძე ი., შავშეთისა და კლარჯეთის ტოპონიმები XIX საუკუნისა და XX საუკუნის დასაწყისის რუსულ დოკუმენტებში. თბილისი. გამომც. „მწიგნობარი“.

კაკაბაძე 1966: კაკაბაძე ს., შოთა რუსთაველი და მისი ვეფხისტყაოსანი. თბილისი.

ლომსაძე 2011: ლომსაძე შ., სამცხე-ჯავახეთი (XVIII ს-ის შუაწლებიდან XIX ს-ის შუაწლებამდე). ახალციხე.

მელიქიძე 2021: მელიქიძე ნ., ასპინძის მუნიციპალიტეტის ანთროპონიმები. ახალციხე. სამცხე-ჯავახეთის უნივერსიტეტის გამომცემლობა.

ორბელიანი 1991: ორბელიანი ს.-ს., ლექსიკონი ქართული. თბილისი, ტ. I. გამომც. „მერანი“.

ორბელიანი 1993: ორბელიანი ს.-ს., ლექსიკონი ქართული. თბილისი, ტ. II. გამომც. „მერანი“.

³⁹ წყაროსთავი - ეს ტოპონიმი კლარჯეთშიცაა (ისტორიულად) და ჯავახეთშიც

⁴⁰ მთა საქართველოსა და თურქეთის საზღვარზე.

ფუტკარაძე 2007: ფუტკარაძე ტ., იმერხევის მეტყველი მიწა-წყალი. თბილისი. ქუთაისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის გამომცემლობა.

ფუტკარაძე 1993: ფუტკარაძე შ., ჩვენებურების ქართული. წიგნი პირველი. ბათუმი. აჭარის ჟურნალ-გაზეთების გამომცემლობა.

ფუტკარაძე 2016: ფუტკარაძე შ., ჩვენებურების ქართული. წიგნი მეორე, ბათუმი. გამომც. „აჭარა“.

ქც 1973: ბატონიშვილი ვახუშტი: აღწერა სამეფოსი საქართველოსა. ქართლის ცხოვრება, ტომი IV. თბილისი. გამომც. „საბჭოთა საქართველო“.

შიოშვილი 2022: შიოშვილი თ., ისტორიული სამხრეთ საქართველოს ზეპირსიტყვიერება, III. ტაოური ფოლკლორი. ბათუმი. გამომც. „აჭარა“.

ჯიქია 1941: გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დავთარი. თურქული ტექსტი გამოსცა, თარგმანი, გამოკვლევა და კომენტარები დაურთო სერგი ჯიქიამ. თბილისი. საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის გამომცემლობა.

References and Sources

Bagrationi 1973: Bagrationi Vakhushti,. Description of the Kingdom of Georgia. In The Georgian Chronicles (Kartlis Tskhovreba), Vol. IV. Tbilisi. Publishing House „Soviet Georgia“.

Jikia 1941: Jikia S., The Great Register of the Vilayet of Gurjistan. Turkish text published with translation, study, and commentary. Tbilisi. Publishing House „Academy of Sciences of the Georgian SSR“.

Kakabadze 1966: Kakabadze S., Shota Rustaveli and His “The Knight in the Panther’s Skin“. Tbilisi.

Lomsadze 2011: Lomsadze Sh., Samtskhe–Javakheti (From the Mid-18th to the Mid-19th Century). Akhaltsikhe.

Melikidze 2021: Melikidze N., Anthroponyms of Aspindza Municipality. Akhaltsikhe. Publishing House „Samtskhe–Javakheti University Press“.

Orbeliani 1991: Orbeliani S.-S., Georgian Dictionary. Vol. I. Tbilisi, Publishing House „Merani“.

Orbeliani 1993: Orbeliani S.-S., Georgian Dictionary. Vol. II. Tbilisi, Publishing House „Merani“.

Putkaradze 2007: Putkaradze T., Imerkhevi Speaking Land. Kutaisi. Publishing House “Kutaisi State University”.

Putkaradze 1993: Putkaradze Sh., The Georgian Language of Our People. Book One. Batumi. Adjara Journal and Newspaper Publishing House.

Putkaradze 2016: Putkaradze Sh., The Georgian Language of Our People. Book Two. Batumi. Publishing house “ajara“.

Shioshvili 2022: Shioshvili T., Historial South Georgian Folklore. III, Taoian Folklore. Batumi. Publishing house “ajara“.

Taqaishvili 1960: Taqaishvili E., The 1917 Archaeological Expedition in Southern Georgia. Tbilisi. Publishing House „Metsniereba“.

Taqaishvili 1968: Taqaishvili E., Selected Works. Vol. II. Tbilisi. Publishing House „Metsniereba“.

Topchishvili... 2019: Topchishvili R., Ghutidze I., Toponyms of Shavsheti and Klarjeti in the Russian Documents of XIX Century and of the beginning of XX Century. Tbilisi. Publishing House ”Mtsignobari”.

Zedginidze 1981: Zedginidze G., The Temple of the Mother. Tbilisi: Publishing house, „Nakaduli“.